

Cemil Topuzlu Paşa (1866-1958)

Cemil Paşa 18 Mart 1866 tarihinde Üsküdar'ın Salacak mahallesinde dünyaya geldi. Babası İskeçeli Topuzlu oğullarından Yusuf Ziya Paşa'dır. Genç yaşta memuriyet hayatına atılmış, Kartal, Beykoz, Antalya kaymakamlıklarında ve bilâhare Anadolu ve Arabistan'da birçok mutasarrıflıklarda bulunmuştur. Annesi Siruzi-zade Kazasker Hacı Tahir Efendi'nin kızıdır.

Cemil Paşa, Üsküdar'da Paşakapısı Askeri Rüştüyesinde ve bir süre de Mekteb-i Sultani'de okudu. Annesinin genç yaşta vefatı üzerine babası, Cemil Paşa ve kardeşi Nebil'i Mektebi Sultani'den alarak 1878'de Şam'a götürdü. Beyrut'a gittiklerinde her iki oğlunu da

Beyrut Fransız Mektebi'ne yazdırdı ancak eniştesinin ecnebi okuluna kaydolmalarından dolayı babasına gösterdiği tepki nedeniyle o mektepten alındı. Şam'a babasının yanına getirilerek Paşakapısı Askeri Rüştüye'sinden aldığı belge ile Şam Askeri Rüştüyesi'nin son sınıfına kaydedildi. Bir sene sonra okulu bitirdi.

İstanbul'a döndüklerinde babası Cemil Paşa'yı Kuleli Askeri Tıbbiye İdadisine, kardeşi Nebil'i yeniden Mektebi Sultaniye, kız kardeşi Mukbile'yi ise Üsküdar Amerikan Kız Koleji'ne yazdırdı. Cemil Paşa, 1882'de on altı yaşında mezun oldu. Gülhane'deki Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'ye yazıldı. Burada anatomi hocası Mazhar ve Fizyoloji hocası Şakir paşaların asistanlığını yaptı. Cerrah olma konusunda her iki hocası ona ilham kaynağı oldu. Annesini genç yaşta verem hastalığından kaybettiği zaman hastalığa çare olmak üzere hekim olmaya karar verdiğini ifade eden Cemil Paşa 3 Eylül 1886'da 20 yaşında iken yüzbaşı rütbesiyle doktorluk diplomasını aldı. Diploma numarası 1101'dir. İlk görev yeri Sütlüce'deki Kumbarahane Hastanesi'dir. 11 Eylül 1887'de ihtisas için Paris'e gitti. Sen Lui Hastanesinde dönemin meşhur cerrahı Pean'ın yanında asistan olarak çalıştı.

27 Mayıs 1890 tarihinde ders aldığı hocalarının tavsiye mektupları ile İstanbul'a döndü. 27 Kasım 1890'da sağ kolağası oldu, hem tıp hem de askeri kariyerinde hızlı ilerledi. O dönemde Türkiye'de cerrah, cerrahiye ati hastalıklarla uğraşanlara bilhassa yaralara bakan tımarcılara denilmekteydi. Bunlardan ayırt edilmek isteyen Cemil Paşa Sıhhiye Reisi Hasip Paşa'ya başvurdu ve kendisine cerrah yerine operatör denilmesini rica etti. Bu isteği kabul edilerek tayin

tezkeresine “operatör” yazıldı. Cemil Paşa böylece Osmanlı’da “operatör” unvanını alan ilk hekim oldu. Özellikle Pean’ın gönderdiği mektup Haydarpaşa Hastanesine operatör olarak atanmasında etkili oldu.

Burada görevde iken bir subayın yüzündeki kanserli üst çene kemiğini başarılı bir operasyonla çıkardı. Bu günlük gazetelerden birinde Türk Cerrahinin başardığı ameliyat başlığı ile geniş yer buldu. Cemil Paşa büyük bir şöhret kazandı. Haydarpaşa Askeri Hastanesinde yaptığı başarılı ameliyat Padişah tarafından duyulunca Birinci Rütbeden Mecidiye Nişanı verilerek onore edildi. Bir sene sonra Haydarpaşa Hastanesinden ayrıldı. Müteakiben bu okulda uzun seneler ders verdi. Askeri hastane ve taburlar için okuyazar ve modern cerrahlığa aşına küçük cerrahlar yetiştirdi. Mektepteki hastanenin perişan hali ve bu ortamda ameliyat yapma konusundaki endişelerini Harbiye Nazırına iletme fırsatını yakaladı. İsteğine olumlu yanıt verilmesiyle birkaç ay içerisinde oldukça donanımlı bir ahşap pavyon inşa edilmesini sağladı.

Şubat 1891’de Binbaşılığa terfi etti. 16 Mart 1891’de Şeyhülislam Cemaleddin Efendi’nin kızı Ayşe Aliye Hanım ile evlendi. Bu evlilikten Muhiddin, Mehmet Ziya ve Selma adlarında üç çocuğu dünyaya geldi. İlk çocukları olan Muhiddin, on bir yaşında menenjit hastalığından vefat etti.

Gülhane Askeri Tıbbiye Mektebi’nde ilk sınıfın sınavlarında hazır bulunduktan bir sene sonra 10 Kasım 1891’de Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Seririyat-ı Hariciye Muallim Muavinliğine atandı. 27 Kasım 1891’de Gülhane Askeri Tıbbiye Mektebi’nin öğretim kadrosuna dâhil edildi. Başarılı çalışmalarından dolayı kendisine 29 Aralık 1893’te altın liyakat madalyası verildi. 2 Mayıs 1894’te Aristidi Paşa’nın görevi bırakması üzerine Seririyat-ı Hariciye Muallimliği görevine getirildi.

Yeni kliniğinde düşme neticesi “jakson” denilen sar’a hastalığına yakalanan bir hastayı kafatası kemiğini açmak suretiyle tedavi etti. Hasta on beş gün içinde iyileşti. Bu başarılı ameliyatın Padişah tarafından da duyulması üzerine Cemil Paşa, 3. Rütbeden Osmani nişanıyla taltif edildi. 16 Mart 1896’da Miralaylığa (Albay), 16 Haziran 1896’da Mirlivalığa (Tuğgeneral) terfi etti.

O günden sonra şöhreti arttı. Ona ameliyat yaptırmak için Afganistan’dan, Buhara, Mısır, Rusya ve Bulgaristan’dan hastalar geliyordu. Afganistan emirinin kardeşine ve Buhara emirinin kayınbabasına ameliyat yapmıştı. Bunun dışında şehzadelere ve sultanlara da ameliyat yapıyordu. Bu nedenle sık sık nişan ve rütbe almaktaydı. Ameliyat yapmak için Beyrut, Şam, Bağdat hatta Mısır’dan bile davet alıyordu. Mısır’daki zenginler tarafından ameliyat yapmak için Kahire’ye davet edildi.

O dönemde muayenehane açma usulü pek yaygın olmadığından Cemil Paşa da hastalarını birçok doktor gibi eczanelerde muayene etmekteydi. Daha sonra Çemberlitaş’ta Sultan Mahmud Türbesinin karşısındaki kargir binayı kiraladı ve burada bir muayenehane açtı. Cağaloğlu’nda pek çok doktorun muayenehane açmasına ön ayak oldu. Daha sonra, ameliyatları yapabilmek için özel hastane açılması talebinde bulundu. 5 Kasım 1896’da izin alındı. 14 Mart 1898’de hastaneye ruhsat verilmesi kararlaştırıldı.

II. Abdülhamid’in saray doktoru olarak sarayda çalıştı. 1897 Osmanlı-Yunan Harbi sırasında Yıldız Hastanesi’nde başhekim olarak görev yaptı. 12 Şubat 1897 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane muallimi iken hizmet ve liyakatinden dolayı ferikliğe terfi ettirildi. 13 Mart 1897’de Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye Sıhhiye-i Umumiye azalığına seçildi. 9 Ağustos 1897 tarihinde birinci rütbeden mecidi nişanı verildi. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane seririyat-ı hariciye muallimi 19 Temmuz 1899’da Murassa Osmani nişanı alisi ile taltif edildi.

Osmanlı Devleti'nin ilk özel hastanesi olan Zeynep Kamil Hastanesi'nin inhyasında katkı sağladı. Geleneksel tıp yöntemleri yerine modern tıp yöntemlerini benimsedi. Hükümet tarafından Moskova, Amsterdam ve Paris Tıp kongrelerine gönderildi. Paris'te iken Ahmet Rıza Bey ile görüştü ve Meşveret gazetesine destek oldu ve bu yardımı daha sonraki yıllarda devam ettirdi.

Haydarpaşa Hastanesi'nin gelişimine hizmet etti 1899'da açılan ve Osmanlı'da ilk modern çocuk hastanesi olan Hamidiye Etfal Hastanesi'nin kuruluş çalışmalarında yer aldı.

24 Eylül 1901'de Murassa Mecidi Nişanı ile taltif edildi. 26 Ağustos 1904'te birinci feriklik (orgeneral) rütbesi verildi.

Sultan Hamit'in ortanca oğlu şehzade Ahmet Efendi'ye yapmış olduğu başarılı ameliyat sonrasında 7 Kasım 1905 tarihinde kendisine Müşirlik (Mareşal) rütbesi menşuru gönderildi. 25 Mayıs 1907'de rahatsızlığının tedavisi için Avrupa'ya kaplıcaya gitmesine izin verildi. 1908 Eylülünde Adile Sultan Sarayı'nın Kandilli Kız Mektebi olmasında ön ayak olanlardan birisi oldu.

1909 yılının Ekim ayında Tıbbiye-i Mülkiye'nin adının Tıp Fakültesi olarak değiştirilmesini sağladı. Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'nin bilfiil Tıp Fakültesine katılmasını sağladı. Kadırga'da kurulan Tıp Fakültesi daha sonra Haydarpaşa'daki binaya taşındı. Fakültenin Avrupa seviyesindeki laboratuvarlara kavuşmasına hizmet etti.

1909'da Kadırga'da Dişçi Mektebi'nin kurulması için Halil Şazi Bey ile çaba gösterdi. Dişçi Mektebi'nin üst katında Tıp Fakültesine bağlı ayrıca bir eczacı Mektebi ve yine Kadırga'da Mektebi Tıbbiye-i Mülkiye'nin eski hastane pavyonlarını tamir ettirerek Tıp öğrencileriyle ebelerle mahsus otuz yataklı modern bir doğumhane haline dönüştürdü. İdaresini Besim Ömer Bey'e devretti. Dişçi Mektebi günümüzde İstanbul Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi olarak varlığını devam ettirmektedir.

Cemil Paşa'nın Müşirlik rütbesi II. Meşrutiyetin ilanından sonra, uygulamaya konulan askeri rütbelerin düzenlenmesi hakkındaki kanun gereği Mirivalığa indirildi. 16 Haziran 1910'da askerlikten emekli oldu. Liyakat ve sadakatine binaen 26 Haziran 1910 tarihinde Mirimranlık (sivil paşalık) rütbesi verildi. Anılarında Sultan Reşat'ın hastalığını iyileştirdiği için bu rütbenin kendisine verildiğini belirtmektedir.

Sadrazam Ahmet Muhtar Paşa'nın teklifi üzerine 21 Ağustos 1912'de İstanbul Şehreminliği görevine başladı. İstanbul Vilayeti Valisi İbrahim Bey'in azliyle 10 Ekim 1912'de vekâleten bu görevi de üstlendi. 30 Temmuz 1912'de asaleten İstanbul Valisi oldu. İstanbul'un fiziki ve sosyal çehresinin değişimine katkı sağladı. Bu katkılardan birisi "Zabıta-i Belediye Talimatnamesi" dir. İstanbul'un imarı, düzeni ve temizliği için Avrupa'da gördüğü usulleri uygulamaya koymaya çalıştı. İstanbul'a yollar, parklar, bahçeler, meydanlar yaptırdı. Sultanahmet Parkı ve Gülhane Parkının yapılmasını sağladı. Parkların yapımı sırasında birçok tarihi eserin gün yüzüne çıkmasına hizmet etti. Sultanahmet Meydanında bir tiyatro ve modern bir şehremaneti binası yaptırmak üzere bir proje hazırlattı. Mimari estetikten uzak olduğunu düşündüğü arsaları istimlak ettirdi buraya Paris'teki gibi ortasında görkemli bir abide olan asfalt meydan yapmayı istedi ve projeler hazırlattı. Bu projeleri Avrupa'da mimar ve şehircilik uzmanları arasında yarışmalara koydurdu.

Darülaceze ile de ilgilendi. Ahçı ve garson yetiştirmek için bir okul açtı. Bu dönemde Balkan Savaşı patlak verdi. Yüzbinlerce muhacir, yaralı ve kolera hastasının iâşe ve tedavisi İstanbul'un üstüne yüklenmişti. Orduda koleraya yakalanan binlerce asker İstanbul'a tedavi için gönderiliyordu. Askerlerin tedavisi için çalışmalar başlattı. Camileri kolera hastalarına tahsis etti. Haseki ve Cerrahpaşa hastanelerine pavyonlar ilave ettirdi. Diğer bir sorun da şehrin

mahallerinin çoğunu yok eden yangınlarda evsiz barksız kalan harikzedelerin iskanı konusuydu. Çırcır, Aksaray ve Fatih yangın yerlerine ait birçok plan hazırlattı. Laleli'deki Harik apartmanların inşası çalışmalarını başlattı.

Cemil Paşa'nın göreve geldiği 1912'de emanetin geliri ile giderleri arasındaki miktar büyüktü. Bütçe açığı fazlaydı. Memurlara, çöpçülere maaş vermek bir yana hastanedeki hastalara bile ilaç tedariki mümkün değildi. Cemil Paşa bu zorlu koşullar altında görevini sürdürdü ancak hazırlattığı çok sayıdaki plan ve projeyi hayata geçiremedi. 1912'de Bab-ı Ali Baskını ile İttihatçılar yönetime tekrar gelince İaşe Nazırı Kemal Bey ile iaşe konusunda anlaşmazlık yaşadı. Ayrıca İttihatçıların takip ettikleri dış politikayı eleştirdi. Şehir işlerine müdahaleleri ile karşılaştı.

Tıp Fakültesi Seririyat-ı Hariciye Muallimi iken fakülteadaki hizmetlerinden ötürü 1 Ağustos 1914'te I. Rütbeden Maarif Nişanıyla taltif edildi. 1 Ağustos 1914'te Tıp Fakültesi Fahri Muallimi unvanı verildi. Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesi üzerine 21 Kasım 1914'te Şehreminliğinden istifa etti ve çocuklarını tedavi ettirmek gerekçesiyle 18 Aralık 1914'te İsviçre'ye gitti. 12 Nisan 1916'da İstanbul'a döndü ancak İttihatçıların şehir işlerine müdahaleleri devam ettiğinden istifa etti ve 31 Temmuz 1917'de tekrar İsviçre'ye gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı.

1918'de Cenevre'de bulunduğu sırada ikinci defa İstanbul Şehreminliği teklif edildi. 1918 yılı Aralık ayında kendisine Sadrazam Tevfik Paşa tarafından yapılan teklifi kabul etti. 3 Mayıs 1919'da İstanbul'a döndü.

Kaynak: Servet-i Fünun, 28 Mayıs 1918, nr, 378, s.1.

Bu arada sadaret değişikliği olmuş Damat Ferit Paşa sadrazamlığa atanmıştı. İstanbul'a geldikten sonra Damat Ferit Paşa ile görüştü. O da Cemil Paşa'yı göreve uygun görmüştü. Şehreminliğinin yanı sıra İstanbul Valiliği görevi de vekâleten Cemil Paşa'ya verildi. O sırada mütareke günlerini yaşayan İstanbul'u çok kötü bir halde buldu. Bu dönemde şehir işleriyle uğraşırken işgal kuvvetlerinin müdahaleleri ile karşılaştı.

İstanbul'da en önde gelen sorunlardan biri temizlik konusu idi. Şehir pislik içerisindeydi. Tifüs, verem, kolera hastalıkları salgın suretinde yaygınlaşmıştı. Cemil Paşa, İstanbul halkına hitaben Türkçe, Rumca ve Ermenice bir beyanname yayınladı. Beyannamede hastalıkların sebebinin pislik olduğu bu konuda halkın kendine düşen görevi yapması gerektiği belirtildi ve dükkân, mağaza sahipleri, esnafın temizlik kurallarına uymaları uygun bir dille ifade edildi.

Diğer bir sorun ise savaş sırasında çıkan yangınlarda yanıp kül olan evleri yeniden inşa ettirmektir. Böylece evsiz barksız kalan çok sayıdaki insana barınak sağlanmış olacaktır. Cemil Paşa harikzedelere yardım amaçlı çalışmalar

başlattı. Geçici barakalar inşası ile işe başladı. O sıradaki durumun vahametini Cemil Paşa şu sözleriyle ifade etmekteydi:

“Eğer bir evim olmasa idi, oturacak bir hane değil, bir oda bile bulamayacakmışım”. Para yok amele yok fakat yine de nevmid değilim”... Şehrimizi pek harap ve viran, şehremanetini gayet perişan bir halde buldum ve çok müteessif oldum...En ziyade meşgul olduğum mesele yangından çıkan halkın kıştan evvel muvakkaten inşa olunacak mahallere ve barakalara yerleştirilmesini temin etmektir...”

Fakat bu işlerin görülmesi için şehremanetinin birtakım vasıtalara ihtiyacı vardı. Bunlardan biri memurlar, diğeri de paraydı. Bunların tedariki o günkü koşullarda zordu. O iş başına gelir gelmez yeterli miktarda amele kaydını emretti.

Cemil Paşa sadece şehrin sorunlarıyla ilgilenmedi. Bu dönemde en çok konuşulan konulardan biri manda meselesi idi. Osmanlı Devleti'nin büyük bir devletin mandaterliği altında varlığını devam ettirmesi yönünde hükümet çevrelerinde ve kamuoyunda görüş beyan edenler vardı. Cemil Paşa Akşam gazetesine bu konuyla ilgili yaptığı bir açıklamada mandaya karşı olduğunu ancak devletin büyük devletlerin yardımına muhtaç olduğunu dile getirdi.

Cemil Paşa 1 Mart 1920'de Şehremanlikten istifa etti. İstifasının nedeni Şehremaneti tarafından vekâleten idare edilen İstanbul Valiliği'ne Abdullah Bey'in tayin edilmesiydi. Cemil Paşa vilayetin ayrı, emanetin ayrı idare edilmesinin keşmekeşe sebep olacağını düşünüyordu. Dâhiliye Nezareti istifasına sıcak bakmasa da bu konuda ısrarcı oldu. Bunun üzerine Şehremanetine vekâleten Hayreddin Bey tayin edildi. Cemil Paşa'nın istifasından sonra itilaf devletleri Belediye binasını işgal etmişler ve tamamen el koymuşlardır.

Cemil Paşa 2 Nisan 1920'de Ferit Paşa'nın son kabinesinde Nafia Nazırı oldu. Kabine kurulduktan birkaç gün sonra Osmanlı Devleti'ne sunulacak barış şartlarını almak üzere Tevfik Paşa'nın başkanlığında oluşturulan Paris'e gidecek heyette yer aldı. Heyet 1 Mayıs 1920'de Fransa'nın Versay şehrine ulaştı. Birkaç gün sonra sulh konferansı için ayrılmış olan Versay salonunda yapılan toplantıya katıldı. Cemil Paşa ve beraberindekiler, kendilerine sunulan barış şartlarını karşılıklı müzakere edeceklerini düşünmekteydiler ancak beklenen olmamıştır. Cemil Paşa'nın ifadesiyle “Türkler için idam hükmü” olan bu şartlar “bir kelimesinin bile değiştirilemeyeceği” ni ifade eden Fransa Başbakanı Clemanceau tarafından ellerine verildi. Versay'da 1.5 ay kalan heyet kendilerine verilen barış şartlarına karşı hazırladıkları esasları Meclis-i Vükela'da görüşe sunmak üzere 17 Haziran 1920'de İstanbul'a döndü. Dâhiliye Nazırı Reşit Bey ve Cemil Paşa evlerinde bir süre dinlendikten sonra, toplantı halinde bulunan Meclis-i Vükela toplantısına katıldılar. Konferans kararları hakkındaki düşüncelerini açıkladılar ve Paris'te hazırladıkları ve itilaf devletleri temsilcilerine sundukları cevabi metni Meclise takdim ettiler. Her ikisi de barış esaslarının esaslı bir şekilde tadil edileceği kanaatindeydiler.

Cemil Paşa barış şartları hakkında basına şu beyanatı vermiştir:

“Cumartesi barış şartlarına verilecek cevabı Paris'e götürmek üzere İstanbul'dan hareket edeceklerdi. Kendilerinin Paris'e gitmeden cevap verilmesi ihtimali olmadığını söyledi. Verilecek cevap süresi uzatılmasa da oradaki heyet mecburen kendilerini bekleyecek ve konferansa cevap vermeyecekti . Cemil Paşa bu nedenle sürenin uzatılacağını düşündüğünü ifade etti. Getirdikleri cevap ile oraya götürecekleri cevabı kıyası istendiğinde ise; “bizim getirdiğimiz cevap Meclis-i Vükela'da madde madde tetkik olunuyor. Tabii buraca ihzar olunan cevabı da okuduk. Tetkikatın hitamını müteakip getirdiğimiz cevap kabul olunduğu takdirde -ki olunuyor-cevabın son şeklini alıp götüreceğiz” demiştir.

Cevabi metni alan heyet, 26 Haziran 1920'de İstanbul'dan hareket etti. Türk heyetinin üzerinde 1.5 ay çalışarak

hazırladığı ayrıntılı cevap metni İtilaf devletleri temsilcileri tarafından dikkate alınmadı. Cemil Paşa heyet başkanı Tefik Paşa ile 8 Temmuz 1920'de İstanbul'a döndü. Kısa bir süre sonra istifa etti. 22 Eylül 1920'de ailesi ile Nis'e gitti. Burada da hasta tedavilerine devam etti. Nis'te bulunduğu dönemde Damat Ferit Hükümetinde yer alanlar arasında olduğundan BMM tarafından idama mahkûm edilenler listesinde yer aldığını öğrendi. Hakkında gıyaben verilen bu hüküm karşısında Nis'te kaldı. Ferit Paşa kabinesinde devam etmeyerek 20 Temmuz 1920'de istifa etmişti. Bu nedenle Yüzellilikler listesine alınmadı. Bu durumdan istifade ederek 5 Ağustos 1924'te İstanbul'a döndü. 12 Ağustos 1925'te oğlu Ziya'nın mezuniyet törenine katılmak amacıyla Paris'e gitti. Oradaki hastanelerde son yıllardaki cerrahlik alanındaki ilerlemeleri takip etti. 19 Temmuz 1929'da İstanbul'a döndü.

1945 senesi Haziranında İstanbul Milletvekilliğine aday oldu ancak seçilemedi.

1 Haziran 1946'da Beyoğlu Dairesinde büyük bir çoğunlukla Şehir Meclisi üyeliğine seçildi.

Birçok ulusal ve uluslararası derneğin kurucusu, başkanı ve üyesi oldu. Çok sayıda Türkçe, Fransızca yazılar ve eserler kaleme aldı. 11 Nisan 1953'te İstanbul Üniversitesi Senatosu kararıyla kendisine "Tıp Fakültesi I. Cerrahi Kliniği Fahri Ordinaryüs Profesörlük" unvanı verildi. 25 Ocak 1958'de İstanbul'da vefat etti.

Eserlerinden bazıları şunlardır:

Seririyat-ı Cerrahiye (1895)

80 Yıllık Hatıralarım (1951)

32 Sene Evvelki, Bugünkü, Yarınki İstanbul (1944)

Sutures de plaiesarterielles (1897) Atardamar Yaralarında Dikiş

Memories and Observations Medicales (Anılar ve Tıbbi Gözlemler)

Eski Şehremini Cemil Topuzlu'nun Başından Geçenler (1939).

Nurten ÇETİN

KAYNAKÇA

BOA, BEO, 1145/85841-1.

BOA, İTAL. 40-46.

BOA, İ.TAL. 93-9.

BOA, BEO, 792/59381.

BOA, Y.PRK.EŞA., 27/105.

BOA, HR.TH., 224-65.

BOA, BEO, 1465-109844.

İ.TAL. 109/16.

İ.TAL. 117/21/RA-21.

İ.TAL. 341-18.

BOA, İ.AS. 58-19.

BOA, HR.TH. 347-92.

BOA, ML. EEM, 731-45.

BOA, İ.TAL. 465-71.

BOA, DH.MTV, 1-75-2. İ.DH. 1494-55.

BOA, DH. MUİ., 163/38.

BOA, İ.TAL. 496/9.

BOA, İ.MF, 22/23. BEO, 4303-322725.

BOA, DH.KMS, 49-1-10.

Sabah, 11 Şubat 1919, s.1.

Alemdar, 6 Nisan 1336, s. 1.

Alemdar, 26 Nisan 1920, s. 1.

Alemdar, 27 Nisan 1920, s. 1.

Alemdar, 1 Mayıs 1920, s. 1.

Sabah, 10 Mayıs 1919, s. 2.

Sabah, 11 Mayıs 1919, s. 2.

Sabah, 14 Mayıs 1335, s. 1.

Servet-i Fûnun, 28 Mayıs 1334, nr. 378, s. 1.

Akan, Erkin, "Şehremini Cemil Paşa'nın İstanbul'un Çehresine Katkıları Üzerine Bir İnceleme", **Türk Dünyası Araştırmaları**, C 125, S 246, Mayıs-Haziran 2000, ss. 193-200.

Hatice Kara, **Cemil (Topuzlu) Paşa'nın Belediye Başkanlıkları ve İstanbul'daki İmar Faaliyetleri**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

Topuzlu, Cemil, **İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım**, İstanbul 1982.

Topuzlu, Cemalettin, "Ord. Prof. Cemil Topuzlu (1866-1958)", **Tarihten Notlar**, s. 374. https://jag.journalagent.com/anatoljcardiol/pdfs/AnatolJCardiol_12_4_374_374.pdf

Ataç, Adnan, "19.Yüzyılda Türkiye'de Cerrahinin Gelişimi ve Op.Dr. Cemil Topuzlu Paşa," **OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, C 16, S 16, 2004, ss. 66-76.

Okta, Birge Yıldırım, "Urban Transformation In Istanbul During The Term of Mayor Cemil Topuzlu, **METU JFA** 2017/1

(34:1), s. 18, 1-19.

19/08/2022 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/cemil-topuzlu-pasa-1866-1958/?pdf=3916> adresinden erişilmiştir